ePublishing

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
EKT
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Byzantina Symmeikta

Vol 9 (1994)

SYMMEIKTA: IN MEMORIAM OF D.A. ZAKYTHINOS 9A

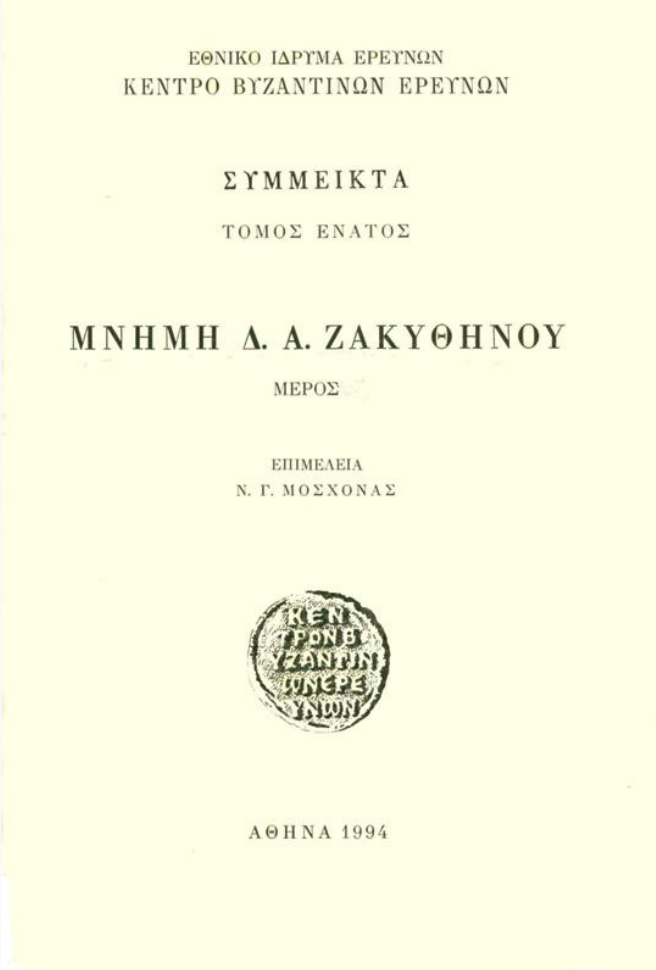
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

ΤΟΜΟΣ ΕΝΑΤΟΣ

ΜΝΗΜΗ Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ

ΜΕΡΟΣ Α

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΑΘΗΝΑ 1994

Ἡ εἰκονογράφηση τοῦ Κανόνος εἰς Ψυχορραγοῦντα στὸ Ὡρολόγιον 295 τῆς Μονῆς Λειμῶνος

Παναγιώτης Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

doi: 10.12681/byzsym.762

Copyright © 2014, Παναγιώτης Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0.

To cite this article:

ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Π. Λ. (1994). Ἡ εἰκονογράφηση τοῦ Κανόνος εἰς Ψυχορραγοῦντα στὸ Ὡρολόγιον 295 τῆς Μονῆς Λειμῶνος. *Byzantina Symmeikta*, *9*, 95–114. https://doi.org/10.12681/byzsym.762

https://epublishing.ekt.gr | **e-Publisher:** EKT | **Downloaded at:** 25/04/2024 00:22:48

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

Η ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ ΤΟΥ ΚΑΝΟΝΟΣ ΕΙΣ ΨΥΧΟΡΡΑΓΟΥΝΤΑ ΣΤΟ ΩΡΟΛΟΓΙΟΝ 295 ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΛΕΙΜΩΝΟΣ

Ἔχει ἤδη παρατηρηθεῖ ὅτι ἀπὸ τὴν κομνήνειο περίοδο καὶ ἐξῆς εἰκονογραφοῦνται ὅλο καὶ συχνότερα ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς ζωγράφους διάφοροι ἐκκλησιαστικοὶ ὕμνοι. Συχνότερα ἀπαντοῦν ὁ Ἀκάθιστος, ὁ κανὼν μετανοίας καὶ τὸ στιχηρὸν τοῦ ἑσπερινοῦ τῶν Χριστουγέννων *Τί σοι προσενέγκωμεν Χριστέ*[1]. Πολὺ σπανιότερα εἰκονογραφεῖται ὁ Κανὼν εἰς Ψυχορραγοῦντα, ποὺ περιλαμβάνεται στὸ Εὐχολόγιον καὶ ἔχει ἀποδοθεῖ στὸν ἅγιο Ἀνδρέα Κρήτης[2]. Μέχρι τώρα δύο κύκλοι ἦταν γνωστοί, καὶ οἱ δύο στὴν μνημειακὴ ζωγραφική: Ὁ ἀρχαιότερος σώζεται στὸ παρεκκλήσιο τοῦ πύργου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴν ἁγιορειτικὴ Μονὴ Χελανδαρίου[3] ἐνῶ ὁ

---

1. DOULA MOURIKI, «Hymnography and Illustrated Manuscripts», *Illuminated Greek Manuscripts from American Collections*, Princeton 1973, σελ. 26-30.— Μ. ΑΣΠΡΑΒΑΡΔΑΒΑΚΗ, *Οἱ μικρογραφίες τοῦ Ἀκαθίστου στὸν κώδικα Garrett 13, Princeton*, Ἀθῆναι 1992, σελ. 13-22.

2. S. DUFRENNE, «L'enrichissement du programme iconographique dans les églises du XIIIe siècle», *L'art Byzantin du XIIIe siècle, Symposium de Sopoćani, 1965*, Βελιγράδι 1967, σελ. 45-46. Τὸ κείμενο τοῦ λεσβιακοῦ χειρογράφου διαφέρει σὲ πολλὰ σημεῖα ἀπὸ τῶν ἐντύπων εὐχολογίων (J. GOAR, *Euchologion sive Rituale Graecorum*, 2α ἔκδ., Βενετία 1730, σελ. 585-587). Γιὰ τοὺς κανόνες γενικῶς βλ. E. WELLESZ, *A History of Byzantine Music and Hymnography*, Oxford 1949, σελ. 168-215.— H.-G. BECK, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, Μόναχο 1959, σελ. 265-266.— Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, *Ἡ βυζαντινὴ ὑμνογραφία καὶ ποίησις*, τόμ. 2, 3η ἔκδ., Ἀθῆναι 1965, σελ. 59-66, 202-204. Γιὰ τὴν ἀπόδοση στὸν Ἀνδρέα Κρήτης βλ. *DACL*, I. 2, στήλ. 2039 (L. Petit).

3. S. RADOJČIĆ, «Umetnički spomenici manastira Hilandara», *ZRVI* 3 (1955), σελ. 182, εἰκ. 41.— ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «"Čin bivajemi na razlučenije duši od tela" u monumentalnom slikarstvu XIV veka», *ZRVI* 7 (1961), σελ. 39-43, 46-50, εἰκ. 1-3, 5-7, 9.— V. DJURIĆ, «Fresques médiévales à Chilandar», *Actes du XIIe Congrès International d'Études Byzantines*, III, Βελιγράδι 1964, σελ. 65-71, εἰκ. 8-15.— ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *By-*

ἄλλος κοσμεῖ τὸ ὑπερῶο τοῦ ἐξωνάρθηκος τῆς Ἁγίας Σοφίας στὴν Ἀχρίδα[4]. Τὸ πρῶτο σύνολο ἀνάγεται στὰ πεντηκοστὰ ἔτη τοῦ 13ου αἰ., τὸ δεύτερο στὰ μέσα τοῦ 14ου. Μέχρι τώρα δὲν εἶχαν ἐπισημανθεῖ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα τοῦ κειμένου αὐτοῦ.

Ὁ κῶδιξ 295 τῆς Μονῆς Λειμῶνος στὴν Λέσβο, γνωστὸς ὡς Ὡρολόγιον τῆς Μονῆς τῶν Ἀκοιμήτων ἂν καὶ δὲν φαίνεται νὰ εἶχε σχέση μὲ τὴν κωνσταντινουπολιτικὴ αὐτὴ μονή, περιέχει μεταξὺ ἄλλων κειμένων τὸν ἐν λόγῳ κανόνα. Τὸ χειρόγραφο, διαστάσεων 17,5 ×13,5 ἑκ., περιέχει 196 φύλλα, γραμμένα σὲ περγαμηνὴ ἐκτὸς ἀπὸ μερικὰ φύλλα ποὺ ἀντικαταστάθηκαν μὲ χαρτῶα[5]. Εἶναι πολὺ ἐφθαρμένο ἀπὸ τὴν συχνὴ χρήση καὶ δὲν περιέχει κολοφῶνα ἀλλὰ διάφορες ἐνθυμήσεις, ποὺ ἀναφέρονται σὲ γεγονότα ποὺ συνέβησαν στὴν Βασιλεύουσα καὶ τὶς γειτονικὲς περιοχὲς τῆς Θράκης μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1327 καὶ 1393. Τὶς ἐνθυμήσεις αὐτὲς δημοσίευσε στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα ὁ Μανουὴλ Γεδεών, κατὰ τὸν ὁποῖο τὸ ὡρολόγιον ἀνῆκε κάποτε σὲ μονὴ τῆς περιοχῆς τοῦ Ρηγίου, τοῦ σημερινοῦ Küçük Çekmece, κοντὰ στὴν Κωνσταντινούπολη[6].

Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ χειρογράφου εἶναι γραμμένο μὲ τὴν γραφὴ ποὺ ὁ P. Canart ἔχει ὀνομάσει «ε arrondie», ἐνῶ στὰ φύλ-

---

zantinische Fresken in Jugoslawien, Μόναχο 1976, σελ. 54, 253 σημ. 40, εἰκ. 31.— Του Ιδιου, «La peinture murale byzantine. XIIe et XIIIe siècles», *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines*, I, Ἀθῆναι 1979, σελ. 205-206, πίν. VII. 15.— D. Bogdanović - V. Djurić - D. Medaković, *Chilandar*, Βελιγράδι 1978, σελ. 62, εἰκ. 41-42.

4. G. Millet- A. Frolow, *La peinture du Moyen Âge en Yougoslavie*, I, Παρίσι 1954, σελ.VIII, πίν. 13.2.— S. Radojčić, «Čin bivajemi», ἔνθ. ἀν., σελ. 39-50, εἰκ. 8.— V. Djurić, *L'église de Sainte Sophie à Ohrid*, Βελιγράδι 1963, σελ. VIII-IX.— Του Ιδιου, *Byzantinische Fresken in Jugoslawien*, Μόναχο 1976, σελ. 98, 274 σημ. 79.— Cv. Grozdanov, *Ohridsko zidno slikarstvo XIV veka*, Βελιγράδι 1980, σελ. 87-91, 193-194, σχ. 24, εἰκ. 60-61. Ιρβλ. R. Stichel, *Studien zum Verhältnis von Text und Bild Spät- und Nachbyzantinischer Vergänglichkeitsdarstellungen*, Βιέννη 1971, σελ. 74-75.

5. Συνοπτικὴ περιγραφὴ τοῦ κώδικος ἔχει δώσει ὁ Μητροπολιτης Λημνου (κατόπιν Μητροπολίτης Τρίκκης καὶ Σταγῶν) Διονυσιος, *Συμπληρωματικὸς κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Λειμῶνος ἐν Λέσβῳ*, Ἀθῆναι, ἄ.ἔ. (1947;), σελ. 5-7. Εὐχαριστῶ θερμότατα τὸν ἡγούμενο τῆς Μονῆς Λειμῶνος π. Νικόδημο Παυλόπουλο, ποὺ μὲ διευκόλυνε ποικιλοτρόπως κατὰ τὶς ἐπισκέψεις μου στὴν μονή.

6. Μ. Γεδεων, «Ἀναγνώσεις ἐκ τοῦ Ὡρολογίου τῆς τῶν Ἀκοιμήτων Μονῆς», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 23 (1903), σελ. 380-382, 390-391.

λα πού περιέχουν τόν Κανόνα εἰς Ψυχορραγοῦντα ἡ γραφή συγγενεύει μέ τήν «ε rectangulaire» καί μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ κατά τόν π. Canart, στόν ὁποῖο ἔδειξα φωτογραφίες τοῦ χειρογράφου, στά τέλη τοῦ 12ου ἤ τίς ἀρχές τοῦ 13ου αἰ.[7]. Τό χειρόγραφο περιέχει πολλές μικρογραφίες, ὅλες πολύ ἀπολεπισμένες. Στήν σύντομη αὐτή μελέτη θά περιγράψω καί θά σχολιάσω μόνο αὐτές πού εἰκονογραφοῦν τόν Κανόνα εἰς Ψυχορραγοῦντα, ἐπιφυλασσόμενος ν' ἀσχοληθῶ μέ τίς ὑπόλοιπες σέ γενικότερο δημοσίευμα γιά τά εἰκονογραφημένα χειρόγραφα τῆς Μονῆς Λειμῶνος.

Ὁ Κανών εἰς Ψυχορραγοῦντα καταλαμβάνει τίς σελίδες 321-345[8]. Κάθε φύλλο περιέχει ἕνα τροπάριο, γραμμένο στό ἐπάνω μέρος, ἐνῶ τά τέσσερα πέμπτα τῆς καθορισμένης γιά τήν γραφή ἐπιφανείας καταλαμβάνονται ἀπό μία μικρογραφία χωρίς πλαίσιο καί βάθος. Ἡ ἐνάτη ὡστόσο ὠδή (σελ. 346-349) δέν εἰκονογραφήθηκε. Λείπει ἕνα φύλλο μεταξύ τῶν σελίδων 324 καί 325, πού περιεῖχε τό πρῶτο καί δεύτερο τροπάριο τῆς τρίτης ὠδῆς. Τέσσερα ἄλλα φύλλα (σελ. 321-322, 341-344, 349-350) ἔχουν ἀντικατασταθεῖ πολύ ἀργότερα μέ χαρτῶα, πού περιέχουν τό κείμενο χωρίς μικρογραφίες.

Ἡ ἀπόδοση τῶν μικρογραφιῶν τοῦ Κανόνος εἰς Ψυχορραγοῦντα εἶναι ἐπίπεδη καί γραμμική. Στήν χρωματολογία κυριαρχοῦν τό βαθυγάλαζο καί τό κόκκινο. Ἀνήκουν στήν τεχνοτροπία ἡ ὁποία ἔχει κατά καιρούς ἀποκληθεῖ ὁμάδα Νικαίας, ὁμάδα Rockfeller MacCormick ἤ 2400, καί decorative style[9]. Τό γεγονός ὅτι δέν

7. P. CANART, «Les écritures livresques chypriotes du milieu du XIe siècle au milieu du XIIIe et le style palestino-chypriote "epsilon"», *Scrittura e civiltà* 5 (1981), σελ. 17-76. Εὐχαριστῶ θερμά τόν Mgr. Paul Canart γιά τίς πληροφορίες πού μοῦ ἔδωσε.

8. Ἡ ἀρίθμηση τῶν φύλλων τοῦ χειρογράφου ἔχει γίνει κατά σελίδες.

9. Γιά τήν ὁμάδα αὐτή βλ. κυρίως P. CANART, ἔνθ. ἀν.— A. WEYL CARR, «A Group of Provincial Manuscripts from the Twelfth Century», *DOP* 36 (1982), σελ. 39-80.— ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *Byzantine Illumination 1150-1250. The Study of a Provincial Tradition*, Σικάγο 1987.— ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, «Cyprus and the "Decorative Style"», *Ἐπετηρίς τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν Κύπρου* 17 (1987-88), σελ. 123-167.— P. CANART, «Les écritures livresques chypriotes du XIe au XVIe siècle», ἔνθ' ἀν., σελ. 32-36.—E. GAMILLSCHEG, «Fragen zur Lokalisierung der Handschriften der Gruppe 2400», *JÖB* 37 (1987), σελ. 313-321.

ἔχουν ἐπηρεασθεῖ ἀπὸ τὸ μανιεριστικὸ ρεῦμα τῆς τελευταίας εἰκοσαετίας τοῦ 12ου αἰ. συνηγορεῖ γιὰ πρωιμότερη χρονολόγηση ἀπὸ αὐτὴν ποὺ προτείνει ὁ π. Canart, περὶ τὸ 1160-1180. Εἶναι ἔργα μέτριου ζωγράφου καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τους δὲν ἔγκειται στὴν αἰσθητικὴ ἀξία ἢ τὴν εἰκονογραφικὴ πρωτοτυπία τους ἀλλὰ στὸ ἀσυνήθιστο θέμα τους.

Ἡ εἰκονογράφηση εἶναι ἀρκετὰ μονότονη καὶ ἀποδίδει κατὰ κανόνα μὲ ἀκρίβεια τὸ κείμενο τοῦ ἀντιστοίχου τροπαρίου. Ὁ μελλοθάνατος, ντυμένος μοναχικὴ στολή, εἶναι συνήθως ξαπλωμένος σ' ἕνα κρεββάτι μὲ τὸ κεφάλι ἀριστερά[10]. Κυματιστὴ πράσινη ταινία δηλώνει πάντα τὸ ἔδαφος. Στὸ τρίτο τροπάριο τῆς πρώτης ὠδῆς (σελ. 323· *Ἰδοὺ ἐπέστη καὶ ὄχλος τῶν πονηρῶν πνευμάτων...*) ἕνας ἄγγελος στέκεται δίπλα στὸ προσκέφαλο καὶ φέρει τὴν ἄκρη τοῦ ἱματίου του στὸ πρόσωπο, ἐνῶ δεξιὰ πετοῦν δύο μικροὶ ἡμιεξίτηλοι δαίμονες. Στὸ θεοτοκίον (σελ. 324) ὁ μοναχὸς ὑψώνει τὰ χέρια πρὸς μία εἰκόνα τῆς Παναγίας Δεξιοκρατούσης. Ὅπως σημείωσα ἤδη, τὸ φύλλο μὲ τὰ δύο πρῶτα τροπάρια τῆς τρίτης ὠδῆς ἔχει ἐκπέσει. Στὴν μικρογραφία τοῦ τρίτου τροπαρίου τῆς ἴδιας ὠδῆς (*Μνησθέντες ἀγαπητοὶ τῆς πρὸς ὑμᾶς φιλίας, τὸν Χριστὸν δυσωπεῖτε ἐπιβλέψαι ἐπ' ἐμοί...*) ὁ μελλοθάνατος ὑψώνει τὰ χέρια πρὸς εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ, ἐνῶ πίσω του στέκονται τρεῖς μοναχοί. Ἡ παράσταση τοῦ θεοτοκίου τῆς τρίτης ὠδῆς (σελ. 326) διαφέρει ἀπὸ τοῦ θεοτοκίου τῆς πρώτης μόνο ὡς πρὸς τὸν τύπο τῆς εἰκόνας τῆς Παναγίας, ποὺ ἐδῶ εἶναι γυρισμένη ἀριστερὰ μὲ τὰ χέρια ὑψωμένα σὲ δέηση.

Στὸ πρῶτο τροπάριο τῆς τετάρτης ὠδῆς, στὴν σελ. 327 (*χεῖρας ἐκτείνω πρὸς τοὺς ἐμοὺς φίλους τε καὶ δάκρυα ἐξ ὀφθαλμῶν μου προχέω καὶ οὐδεὶς ὁ βοηθήσων μοι*) ὁ μελλοθάνατος ἁπλώνει τὰ χέρια πρὸς τρεῖς μοναχοὺς ποὺ στέκονται στὰ πόδια τοῦ κρεββατιοῦ. Δύο στηθαῖοι ἄγγελοι πετοῦν πάνω ἀπὸ τὸ κρεββάτι στὴν μικρογραφία τοῦ ἑπομένου τροπαρίου (σελ. 328, εἰκ. 1· *τὰ ὄμματα ῥέπων πρὸς τοὺς Θεοῦ φωτεινοὺς ἀγγέλους βοᾷ μικρὸν ἐάσατέ με*

10. Ἀπὸ τὴν πρώτη ὠδὴ μέχρι καὶ τὸ τρίτο τροπάριο τῆς ἕκτης (σελ. 323-337).

ζῆν). Τὸ τρίτο τροπάριο (*Ἐμὲ πενθήσατε ... τῶν ἀγγέλων οἱ δῆμοι καὶ τῶν βροτῶν πάντες οἱ φιλόχριστοι*) εἰκονογραφεῖται μὲ δύο ἀγγέλους καὶ ἕναν φίλο τοῦ μοναχοῦ κοντὰ στὸ προσκέφαλό του, καὶ μὲ τρεῖς ἀσκητὲς δεξιά (εἰκ. 2). Στὸ θεοτοκίο τῆς τετάρτης ὠδῆς ὁ μοναχὸς δέεται πρὸς εἰκόνα τῆς Θεοτόκου κατ' ἐνώπιον (σελ. 330). Ἀκτῖνες ἐκπέμπονται πρὸς τὸν μελλοθάνατο ἀπὸ τμῆμα κύκλου στὴν μικρογραφία τοῦ πρώτου τροπαρίου τῆς πέμπτης ὠδῆς (*Φῶς αἰσθητὸν λάμψον ἐπ' ἐμοί...*, σελ. 331). Τὸ δεύτερο τροπάριο εἰκονογραφεῖται μὲ δύο ὄρθιους μοναχοὺς δεξιά, στοὺς ὁποίους ἀπευθύνεται ὁ ψυχορραγῶν (*Σώζοισθε πάντες ἀγαπητοὶ ἄσπλαγχνοι φανέντες ἐπ' ἐμὲ τὸν δυστυχῆ καὶ πανάθλιον· πάντες γὰρ εἰ μίαν φωνὴν ἐφθέγξασθε, πρὸς τὸν ἡμῶν δεσπότην, σκότους ἐρύσασθέ με*). Στὸ τρίτο τροπάριο ὁ μοναχὸς ὑψώνει τὰ χέρια πρὸς εἰκόνα τοῦ ψυχοπομποῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ (*Σώζου ὁ μέγας ἄρχων Θεοῦ Μιχαὴλ ἀγγέλων ἀρχηγέ. Οὐκέτι γάρ σου τὸ ἅγιον ὄνομα καλέσω τοῦ βοηθῆσαι μοι·* σελ. 333, εἰκ. 3). Ἡ εἰκονογράφηση τοῦ θεοτοκίου τῆς πέμπτης ὠδῆς (σελ. 334) εἶναι ὅμοια μὲ τῆς τρίτης (σελ. 326, εἰκ. 5).

Ἡ μικρογραφία τοῦ πρώτου τροπαρίου τῆς ἕκτης ὠδῆς εἶναι σχεδὸν τελείως ἐξίτηλη (σελ. 335). Διακρίνεται ἀμυδρὰ μία μορφὴ δίπλα στὸ κρεββάτι (*Κλίνατε τὸ οὖς ὑμῶν ἀδελφοί μου πρὸς ἐμέ*). Στὴν ἑπόμενη σελίδα ὁ μοναχὸς ξεψυχᾶ (*Ἰδοὺ νῦν χωρίζεται μετ' ὀδύνης ἡ ψυχὴ τοῦ ταπεινοῦ μου σώματος*). Ἕνας ἄγγελος παραλαμβάνει τὴν ψυχή του ἐνῶ ἕνας ἄλλος, ἀριστερώτερα, ὑψώνει τὰ χέρια στὸ πρόσωπο. Δεξιὰ πετοῦν δύο δαίμονες (εἰκ. 5). Στὴν σκηνὴ πουεἰκονογραφεῖ τὸ τρίτο τροπάριο τῆς ἕκτης ὠδῆς (σελ. 337, εἰκ. 4) πουλιὰ πετοῦν πάνω ἀπὸ τὸν νεκρὸ μοναχὸ καὶ δύο σκυλιὰ ἑτοιμάζονται νὰ τὸν κατασπαράξουν, ἐνῶ δεξιὰ στέκονται δύο ἄνδρες μὲ κοντοὺς χιτῶνες (*τὸ σῶμα μου ... ἐάσατε ἄταφον ὅπως φάγωσι κῦνες τὴν καρδίαν μου*). Ἡ παράσταση τοῦ θεοτοκίου τῆς ἕκτης ὠδῆς (σελ. 338) διαφέρει ἀπὸ τῶν προηγουμένων. Κοράκια πετοῦν γύρω ἀπὸ τὸ λείψανο, δύο σκυλιὰ ἀριστερὰ εἶναι σχεδὸν τελείως ἐξίτηλα, ἐνῶ δύο ἄνδρες δεξιὰ παρατηροῦν τὴν σκηνή. Ἐπάνω εἶναι ἀνηρτημένη εἰκόνα τῆς Θεοτόκου μετωπικῆς (*Ἴσως διερ-*

χόμενοι ξένοι βλέποντες ὀστᾶ ὑπὸ κυνῶν συρόμενα, κατανυγέντες κλαύσουσιν ἐκ ψυχῆς· ἐλέησον δέσποινα τὴν ψυχὴν τοῦ ἀθλίου τούτου σώματος).

Στὸ πρῶτο τροπάριο τῆς ἑβδόμης ὠδῆς (σελ. 339) δύο ἄγγελοι πετοῦν πρὸς τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ, κρατώντας τὴν ψυχὴ ποὺ ἔχει τὴν μορφὴ γυμνοῦ βρέφους. Κάτω φύεται ἕνας θάμνος μὲ κόκκινα ἄνθη (*Ἰδοὺ σύραντες ἀπέσπασάν μου ἄγγελοι δεινῶς ἄφνω ἀθλίαν ψυχὴν καὶ ἀπάγουσι πρὸς κριτὴν φρικτὸν καὶ φοβερόν*). Στὴν ἑπόμενη μικρογραφία, ποὺ εἰκονογραφεῖ τὸ δεύτερο τροπάριο τῆς ἑβδόμης ὠδῆς (σελ. 340, εἰκ. 8), ζυγαριὰ κρέμεται ἀπὸ τμῆμα κύκλου. Ἀριστερὰ πετοῦν δύο ἄγγελοι, ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς ὁποίους κρατεῖ τὴν ψυχή. Δεξιὰ δύο δαίμονες προσπαθοῦν νὰ κάνουν τὴν ζυγαριὰ νὰ κλίνει πρὸς τὸ μέρος τους (*Ἐλεήσατέ με ἄγγελοι πανάγιοι Θεοῦ τοῦ Παντοκράτορος καὶ λυτρώσασθε τελωνίων πάντων πονηρῶν. Οὐκ ἔχω γὰρ ἔργα ἀγαθὰ ἀντισταθμίζειν τῷ ζυγῷ τῶν φαύλων πράξεών μου*). Τὰ ἑπόμενα δύο φύλλα εἶναι χαρτῶα. Τὸ θεοτοκίον τῆς ὀγδόης ὠδῆς κοσμεῖται μὲ κωνικὸ βουνό, πράσινο πίσω καὶ κόκκινο ἐμπρός, μπροστὰ στὸ ὁποῖο διακρίνεται ἡμιεξίτηλο πουλί (σελ. 345).

Οἱ δύο μεταγενέστεροι κύκλοι τοῦ Χελανδαρίου καὶ τῆς Ἁγίας Σοφίας στὴν Ἀχρίδα, μερικῶς μόνο διατηρημένοι καὶ δημοσιευμένοι, δὲν διαφέρουν οὐσιωδῶς στὴν εἰκονογραφία ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ χειρογράφου τῆς Μονῆς Λειμῶνος, ὅσο μποροῦμε νὰ κρίνομε ἀπὸ τὶς παραστάσεις ποὺ ἀπαντοῦν καὶ στοὺς τρεῖς κύκλους ἢ τουλάχιστον σὲ δύο ἀπὸ αὐτούς[11]. Στὸ τρίτο λ.χ. τροπάριο τῆς πέμπτης ὠδῆς, τὴν εἰκόνα τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ ἀντικαθιστοῦν στὴν Ἀχρίδα δύο ἄγγελοι[12]. Οἱ παραστάσεις ποὺ εἰκονογραφοῦν τὸ θεο-

11. Στὸ παρεκκλήσιο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Μονῆς Χελανδαρίου, μόνο οἱ σκηνὲς ποὺ εἰκονογραφοῦν τὸ θεοτοκίον τῆς πέμπτης καθὼς καὶ τὴν ἕκτη, ὀγδόη καὶ ἐνάτη ὠδὴ διατηροῦνται σὲ ἀνεκτὴ κατάσταση. Στὸν ἐξωνάρθηκα τῆς Ἁγίας Σοφίας Ἀχρίδος ἔχουν σωθεῖ οἱ παραστάσεις ποὺ εἰκονογραφοῦν τὴν ἑβδόμη καὶ ἐνάτη ὠδὴ καθὼς καὶ τμήματα τῆς τρίτης, πέμπτης, ἕκτης καὶ ὀγδόης.

12. G. MILLET - A. FROLOW, *La peinture du Moyen Age en Yougoslavie*, I, Παρίσι 1954, πίν. 13.2.— CV. GROZDANOV, *Ohridsko zidno slikarstwo XIV veka*, Βελιγράδι 1980, σχ. 24, εἰκ. 60.

τοκίον τῆς ἴδιας ὠδῆς εἶναι ὅμοιες στὴν μικρογραφία μας καὶ στὴν τοιχογραφία τῆς Ἁγίας Σοφίας Ἀχρίδος, ἂν ἐξαιρέσομε τὸ γεγονὸς ὅτι στὸ χειρόγραφο ὁ μοναχὸς εἶναι πάντα ξαπλωμένος σὲ κρεββάτι ἐνῶ στὴν Ἀχρίδα σὲ ψάθα[13]. Στὸ Χελανδάρι ἔχουν προστεθεῖ ἀσκητὲς ποὺ θρηνοῦν[14]. Ἕνας μοναχὸς σκύβει πάνω ἀπὸ τὸν ἑτοιμοθάνατο στὴν παράσταση τοῦ πρώτου τροπαρίου τῆς ἕκτης ὠδῆς στὸ χειρόγραφό μας (σελ. 335), δύο στὸ Χελανδάρι καὶ τρεῖς στὴν Ἀχρίδα[15]. Στὸν χωρισμὸ τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὸ σῶμα (σελ. 336) δύο φίλοι ἔχουν προστεθεῖ στὴν Μονὴ Χελανδαρίου δίπλα στὸ προσκέφαλο τοῦ μοναχοῦ ποὺ ξεψυχᾶ. Ἡ ψυχὴ βγαίνει κ' ἐδῶ ἀπὸ τὸ στόμα μὲ τὴν μορφὴ γυμνοῦ βρέφους[16]. Τὸ τρίτο τροπάριο καὶ τὸ θεοτοκίον τῆς ἕκτης ὠδῆς ἔχουν ἑνοποιηθεῖ στὸν ἁγιορειτικὸ κύκλο, ὅπου συναντοῦμε ὅλα τὰ στοιχεῖα τῶν μικρογραφιῶν τοῦ χειρογράφου μας (σελ. 337-338). Οἱ θεατὲς τῆς σκηνῆς ἔγιναν τρεῖς καὶ φοροῦν ποδήρη ἐνδύματα[17]. Στὴν Ἀχρίδα, ἂν κρίνομε ἀπὸ τὸ σχέδιο ποὺ δημοσίευσε ὁ Grozdanov, τὸ τρίτο τροπάριο εἰκονογραφεῖται μόνο μὲ τὰ σκυλιὰ ποὺ κατασπαράζουν τὸ λείψανο, ἐνῶ στὸ θεοτοκίον ἡ Θεοτόκος παρατηρεῖ τὴν σκηνὴ ἀριστερά, συνοδευομένη ἀπὸ ἄλλες γυναῖκες, καὶ λείπει φυσικὰ ἡ εἰκόνα της[18]. Τὰ δύο πρῶτα τροπάρια τῆς ἑβδόμης ὠδῆς διατηροῦνται στὸ χειρόγραφο καὶ στὴν Ἁγία Σοφία Ἀχρίδος. Ἡ εἰκονογράφηση τοῦ πρώτου τροπαρίου διαφέρει στοὺς δύο κύκλους. Ἐνῶ στὴν μικρογραφία τῆς σελ. 339 δύο ἄγγελοι ὁδηγοῦν τὴν ψυχὴ στὸν Χριστό (εἰκ. 7), στὴν τοιχογραφία τῆς Ἁγίας Σοφίας δύο πτερωτοὶ δαίμονες προσπαθοῦν νὰ τὴν ἁρπάξουν ἀπὸ τοὺς ἀγγέλους ποὺ τὴν κρατοῦν[19]. Τὸ εἰκονογραφικὸ σχῆμα εἶναι τουναντίον παραπλήσιο στὶς σκηνὲς ποὺ ἀναφέρονται στὸ δεύτερο τροπάριο τῆς ἑβδόμης ὠδῆς. Στὴν Ἀχρί-

13. Cv. Grozdanov, ἔνθ' ἀν., σχ. 24.

14. V. Djurić, «Fresques médiévales à Chilandar», *Actes du XIIe Congrès International d'Études Byzantines*, III, Βελιγράδι 1964, σελ. 68.

15. V. Djurić, ἔνθ' ἀν., σ. 68, εἰκ. 9.— Cv. Grozdanov, ἔνθ' ἀν., σχ. 24.

16. V. Djurić, ἔνθ' ἀν., σελ. 68, εἰκ. 10.

17. D. Bogdanović - V. Djurić - D. Medaković, *Chilandar*, ἔνθ' ἀν., εἰκ. 42.

18. Cv. Grozdanov, ἔνθ' ἀν., σχ. 24.

19. Αὐτόθι.

δα ἡ σύνθεση εἶναι πιὸ μνημειακὴ καὶ συμμετρική, οἱ ἄγγελοι στέκονται ἀριστερὰ ἀντὶ νὰ πετοῦν καὶ ἡ γυμνὴ ψυχὴ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸν ζυγό[20].

Ὁ Rainer Stichel ἔχει παρατηρήσει ὅτι ὁρισμένες μικρογραφίες τοῦ ψαλτηρίου Διονυσίου 65, τοῦ δευτέρου τετάρτου τοῦ 12ου αἰ., παρουσιάζουν στενὴ σχέση μὲ τὸν Κανόνα εἰς Ψυχορραγοῦντα[21]. Οἱ παραστάσεις αὐτὲς τοῦ ἁγιορειτικοῦ χειρογράφου, ποὺ κοσμοῦν τὰ φύλλα 11^{r} ἕως 12^{r}, δὲν παρουσιάζουν ὡστόσο ἰδιαίτερη ὁμοιότητα μὲ τοὺς τρεῖς γνωστοὺς κύκλους τοῦ Κανόνος, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν μικρογραφία τοῦ φ. 11^{v}, ὅπου εἰκονίζονται ὁ χωρισμὸς τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ ἡ ψυχοστασία[22] (εἰκ. 6). Ὁ θάνατος τοῦ μοναχοῦ διαφέρει ἀπὸ τὴν μικρογραφία ποὺ εἰκονογραφεῖ τὸ δεύτερο τροπάριο τῆς ἕκτης ᾠδῆς ὡς πρὸς τὴν παρουσία μοναχῶν ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ καὶ τὴν ἀπουσία τοῦ δευτέρου ἀγγέλου καὶ τῶν δαιμόνων (εἰκ. 5). Περισσότερο μοιάζει μὲ τὴν τοιχογραφία τῆς Μονῆς Χελανδαρίου[23]. Ἡ ἁγιορειτικὴ μικρογραφία ἐπαναλαμβάνει ἕνα θέμα ποὺ ἀπαντᾶ ἤδη ἀποκρυσταλλωμένο τὸ 1081 στὸ φ. 63^{v} τοῦ χειρογράφου 112 τῆς Μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης, ποὺ περιέχει τὴν Κλίμακα τοῦ ἁγίου Ἰωάννου, ἐκλάπη ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους κατὰ τὴν κατοχὴ τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας τὸ 1917, καὶ κατέληξε στὴν Πανεπιστημιακὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Princeton, ὅπου φέρει τὸν ἀριθμὸ Garrett 16[24]. Στὴν παράσταση αὐτὴ ἄγγελος, ποὺ κρατεῖ σκῆπτρο, παραλαμβάνει τὴν ψυχὴ νεκροῦ μοναχοῦ ξαπλωμένου σὲ ψάθα. Ἡ ψυχὴ παριστάνεται ὡς γυμνὸ βρέφος. Ἀριστερὰ ἕνας μοναχὸς θυμιᾶ, ἐνῶ δεξιὰ στέκονται ἄλλοι τρεῖς. Κατὰ τὸν Martin ἡ μικρογραφία αὐτὴ συνδυάζει δύο διαφορετικὲς σκηνές: ἕναν ἀναχωρητὴ

20. Αὐτόθι.

21. R. STICHEL, ἔνθ' ἀν., (σημ. 4), σελ. 71-75, εἰκ. 7-9. Πρβλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ κ.ἄ., *Οἱ θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους*, τόμ. 1, Ἀθῆναι 1973, εἰκ. 118, 121, 122. Γιὰ τὴν χρονολόγηση βλ. I. SPATHARAKIS, «The Date of the Illustrations of the Psalter Dionysiu 65», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', 8 (1975-1976), σελ. 173-177.

22. R. STICHEL, ἔνθ' ἀν., σελ. 71, εἰκ. 8.— Π. ΧΡΗΣΤΟΥ κ.ἄ., ἔνθ. ἀν., εἰκ. 121.

23. Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 33.

24. J. R. MARTIN, ἔνθ. ἀν., σελ. 28-29, 175, πίν. XI.36 (φ. 63v).

πού ξεψυχᾶ περιστοιχισμένος ἀπὸ ἄλλους μοναχούς, πού ἀπαντᾶ σὲ μηνολόγια[25], καὶ ἕναν ἄγγελο πού παραλαμβάνει τὴν ψυχὴ τοῦ νεκροῦ, ὅπως τὸν βλέπομε σὲ ψαλτήρια μὲ παρασελίδιο διάκοσμο, π.χ. τὰ ψαλτήρια Χλουντὼφ καὶ Lond. Add. 19352[26]. Ἡ ψυχοστασία στὸ κάτω μέρος τοῦ φ. 11ᵛ τοῦ ψαλτηρίου τῆς Μονῆς Διονυσίου θυμίζει τὴν τοιχογραφία τῆς Ἁγίας Σοφίας μᾶλλον παρὰ τὴν μικρογραφία τῆς σελ. 340 τοῦ χειρογράφου μας, πού κοσμεῖ τὸ δεύτερο τροπάριο τῆς ἑβδόμης ᾠδῆς[27] (εἰκ. 8). Ἡ ὕπαρξη στὸ ἁγιορειτικὸ χειρόγραφο, πού εἶναι ἀρχαιότερο κατὰ μερικὲς δεκαετίες ἀπὸ τὸ ὡρολόγιον τῆς Μονῆς Λειμῶνος, δύο σκηνῶν περίπου ταυτόσημων μὲ παραστάσεις τοῦ κύκλου πού μᾶς ἀπασχολεῖ, στηρίζουν τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ κύκλος αὐτὸς εἶχε δημιουργηθεῖ τουλάχιστον ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 12ου αἰ.

Ἀνάλογη μὲ τὴν εἰκονογράφηση τοῦ Κανόνος εἰς Ψυχορραγοῦντα εἶναι ἡ διακόσμηση ἑνὸς παρεμφεροῦς κειμένου, τοῦ Κανόνος Μετανοίας, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν περιλαμβάνεται στὶς ἐκκλησιαστικὲς ἀκολουθίες[28]. Κυριότερο παράδειγμα εἶναι ὁ κύκλος πού περιέχεται στὸν κώδικα Vat. gr. 1754, τοῦ 12ου αἰ.[29]. Καὶ ἐκεῖ τρεῖς ἢ τέσσερις συνθέσεις ἐπαναλαμβάνονται μὲ ἐλάχιστες διαφορές· ποιοτικὰ ὅμως οἱ μικρογραφίες τοῦ Βατικανοῦ κώδικος ὑπερέχουν κατὰ πολὺ τῆς διακοσμήσεως τοῦ λεσβιακοῦ χειρογράφου. Τὰ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα τοῦ Κανόνος Μετανοίας ἐλάχιστες διαφορὲς παρουσιάζουν μεταξύ τους, καὶ ἀκολουθοῦν πιθανότατα ἕνα κοινὸ ἀρχέτυπο[30].

---

25. Ὅπως ἡ Κοίμηση τοῦ Ἐφραὶμ τοῦ Σύρου στὸ μηνολόγιον τοῦ Βασιλείου τοῦ Β΄: *Il menologio di Basilio II (cod. Vaticano greco 1613)*, Τουρίνο 1907, πίν. 354.

26. M. V. Ščepkina, *Miniatjury Hludovskoj Psaltyri*, Μόσχα 1977, φ. 102v.— S. der Nersessian, *L'illustration des psautiers grecs du Moyen Age*, II, Παρίσι 1970, σελ. 48, εἰκ. 220 (φ. 137r).

27. Βλ. σελ. 34.

28. J. R. Martin, *The Illustration of the Heavenly Ladder of John Climacus*, Princeton 1954, σελ. 128-149.— D. Mouriki, ἔνθ' ἀν., (σημ. 1), σελ. 27.

29. J. R. Martin, ἔνθ' ἀν., σελ. 128-145, εἰκ. 246-277.

30. Μετὰ τὴν ἔκδοση τοῦ βιβλίου τοῦ Martin δημοσιεύθηκε ἕνα εἰκονογραφημένο χειρόγραφο τοῦ Κανόνος Μετανοίας πού βρίσκεται στὸ Βουκουρέστι, ἀνάγεται στὸν 11ο-12ο αἰ., καὶ εἶναι ἔτσι τὸ ἀρχαιότερο γνωστό: I. Barnea, «Un manuscrit byzantin illustré du XIe siècle», *Revue des Études Sud-Est Européennes* 1 (1963), σελ. 319-330.

Κατὰ τὴν Ντούλα Μουρίκη πολλὲς σκηνὲς ποὺ εἶναι ἐμπνευσμένες ἀπὸ ὕμνους ἔχουν ἔντονο μνημειακὸ χαρακτήρα καὶ συνεπῶς δὲν δημιουργήθηκαν γιὰ τὴν διακόσμηση χειρογράφων[31]. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ δὲν ἰσχύει γιὰ τὸν Κανόνα εἰς Ψυχορραγοῦντα καὶ τὸν Κανόνα Μετανοίας, ὅπου οἱ παραστάσεις εἶναι ὀλιγοπρόσωπες καὶ ἀκολουθοῦν πιστὰ τὸ κείμενο ποὺ εἰκονογραφοῦν.

Παρὰ τὴν κακὴ διατήρησή της καὶ τὴν μέτρια αἰσθητικὴ ἀξία της, ἡ εἰκονογράφηση τοῦ Κανόνος εἰς Ψυχορραγοῦντα στὸ χειρόγραφο τῆς Μονῆς Λειμῶνος δὲν στερεῖται σημασίας. Εἶναι ἡ ἀρχαιότερη γνωστὴ καὶ ἡ μόνη ποὺ σώθηκε σὲ μικρογραφίες τοῦ ποιητικοῦ αὐτοῦ κειμένου, ποὺ φαίνεται ὅτι ἄρχισε νὰ εἰκονογραφεῖται σχεδὸν ἕναν αἰώνα νωρίτερα, ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τουλάχιστον τοῦ 12ου αἰ.

31. D. Mouriki, ἔνθ' ἀν.

Summary

PANAYOTIS L. VOCOTOPOULOS

THE ILLUSTRATION OF THE CANON
FOR SOMEONE WHO IS IN THE THROES OF DYING
IN THE HOROLOGION No. 295
OF THE LEIMONOS MONASTERY

A seldom illustrated Byzantine hymn is the Canon *εἰς ψυχορραγοῦντα* (the Canon *for someone who is in the throes of dying*). This text has been attributed to Andrew of Crete and is included in the Εὐχολόγιον. Two cycles were known up to now, both in fresco. The older one is preserved in the chapel of the tower of St. George in the monastery of Hilandar on Mount Athos, and has been attributed to the mid-13th century, while the other decorates the exonarthex of the cathedral of St. Sophia in Ohrid, and dates from the mid-14th century. No illuminated manuscript of this text was known up to now.

The Horologion No. 295 of the Leimonos Monastery on the island of Lesbos has up to now escaped the attention of art historians. It measures 17.5 × 13.5 cm. and contains 195 folios, almost all of them of parchment, except for a few which have been replaced with paper. Among other texts, it contains in pages 321 to 345 the text of the canon in question, written with black ink in a minuscule which, according to Mgr. Paul Canart, to whom I have shown photographs of the manuscript, is related to the rectangular epsilon script and may date from the late 12th or early 13th century.

Each page contains a single troparion or verse, written in the upper part, while approximately 80% of the justification is occupied by an unframed miniature referring to the text

written above it. However, the pages containing the ninth ode were never illuminated; one folio, which contained the first and second verses of the third ode, between pages 324 and 325, is missing; and four more folios (p. 321-322, 341-344 and 349-350) were later replaced with paper, containing only the text.

The illustration is rather monotonous and sticks to the text of the troparion written above it. The dying man, clad in monastic garments, lies usually on a bed with his head on the left side, sometimes with his hands raised. In some folios —among them the Theotokia—, an icon of the Virgin is hung above him.

Our miniatures display a rather flat and linear treatment. Blues and reds predominate. The fact that they are free of the exaggerated mannerism of the late 12th century suggests a somewhat earlier date, in the 1160s or 70s. They belong to the large group known as the Rockfeller MacCormick or 2400 or decorative style group and are the work of a mediocre artist. Their interest lies not in their aesthetic value or in their iconographic inventiveness, but in their unusual subject and the fact that they are the oldest extant example of the illustration of this seldom encountered hymn.

The two later fresco cycles at Hilandar and Ohrid, only partially preserved and published, are iconographically related to the Leimonos miniatures. Two scenes on f. 11^{v} of the Psalter Dionysiou 65, from the second quarter of the 12th century, recall scenes of our cycle and suggest that it had been created in the early 12th century, if not earlier.

Εἰκ. 1. Ὡρολόγιον Λειμῶνος 295, σελ. 328 (Δεύτερο τροπάριο τῆς τετάρτης ὠδῆς τοῦ Κανόνος εἰς Ψυχορραγοῦντα).

Εἰκ. 2 Ὡρολογιον Λειμῶνος 295, σελ. 329 (Τριτο τροπάριο τῆς τετάρτης ὠδῆς τοῦ Κανονος εἰς Ψυχορραγοῦντα)

Εἰκ. 3. Ὡρολόγιον Λειμῶνος 295, σελ. 333 (Τρίτο τροπάριο τῆς πέμπτης ὠδῆς τοῦ Κανόνος εἰς Ψυχορραγοῦντα).

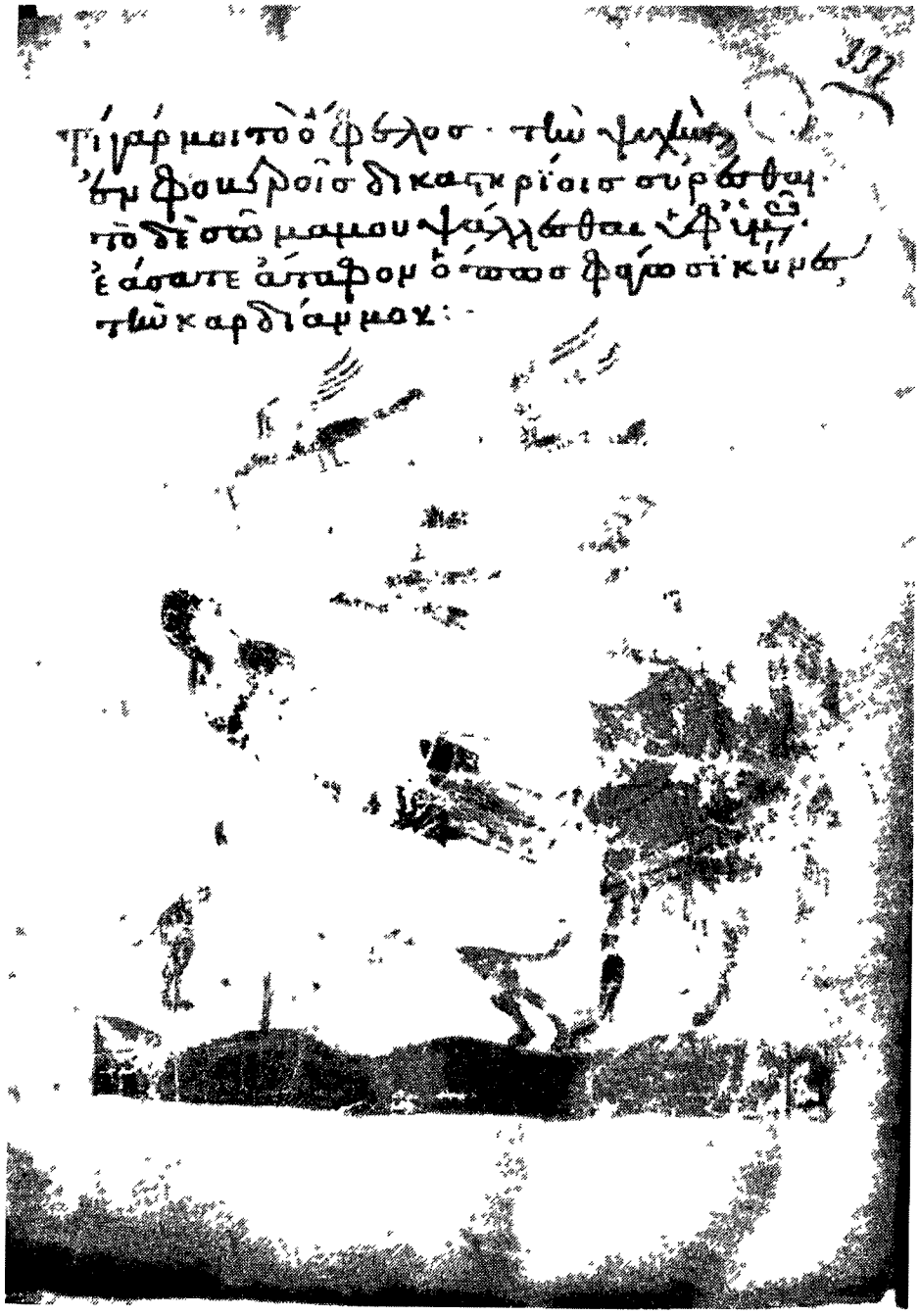

Εἰκ. 4 Ὡρολόγιον Λειμῶνος 295, σελ. 337 (Τρίτο τροπάριο τῆς ἕκτης ὠδῆς τοῦ Κανόνος εἰς Ψυχορραγοῦντα).

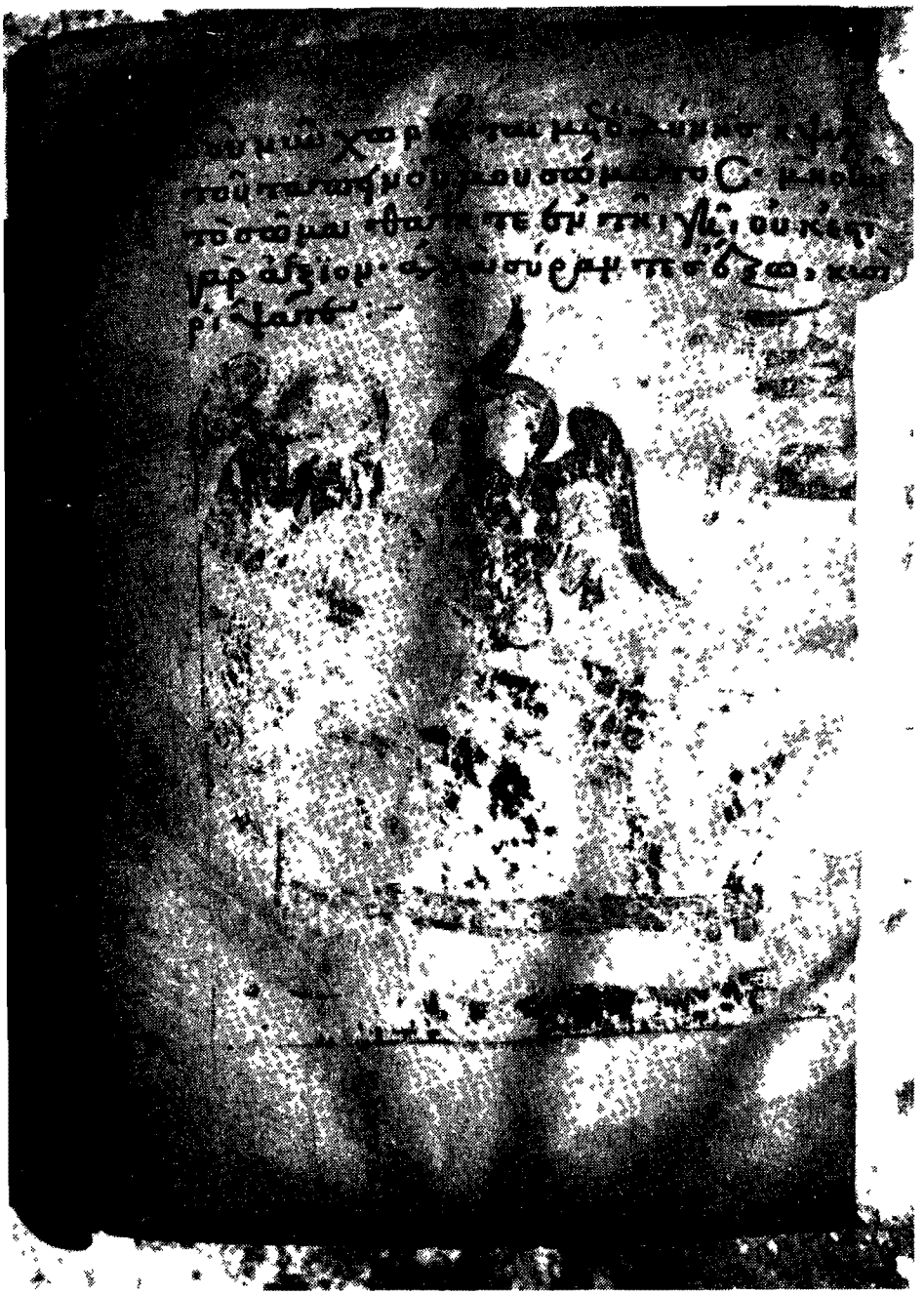

Εἰκ. 5. Ὡρολόγιον Λειμῶνος 295, σελ. 336 (Δεύτερο τροπάριο τῆς ἕκτης ὠδῆς τοῦ Κανόνος εἰς Ψυχορραγοῦντα).

Εἰκ. 6 Ψαλτήριον Διονυσίου 65, φ. 11ν

Εἰκ. 7. Ὡρολόγιον Λειμῶνος 295, σελ. 339 (Πρῶτο τροπάριο τῆς ἑβδόμης ὠδῆς τοῦ Κανόνος εἰς Ψυχορραγοῦντα).

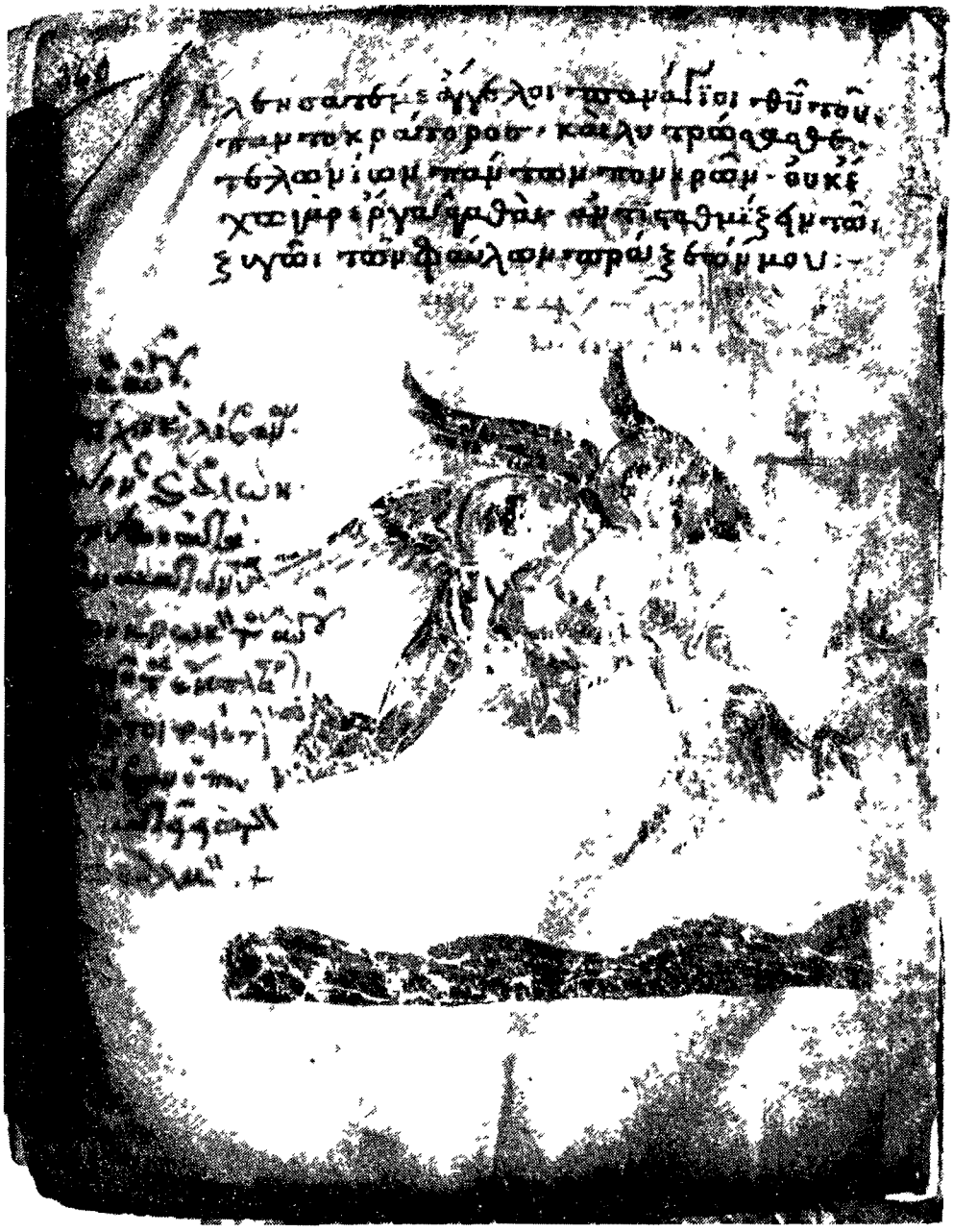

Εἰκ. 8. Ὡρολόγιον Λειμῶνος 295, σελ. 340 (Δεύτερο τροπάριο τῆς ἑβδόμης ᾠδῆς τοῦ Κανόνος εἰς Ψυχορραγοῦντα).